

Література як мистецтво пам'ятати

ОЛЬГА ПЕТРЕНКО-ЦЕУНОВА

5 ВЕРЕСНЯ 2022

Писемність виникла, коли обсяги інформації, яку необхідно було передати майбутнім поколінням, перевищили можливості людського запам'ятовування. Ми нотуємо списки в магазин і лишаємо записки на холодильнику, щоб не забути важливого. Ми пишемо щоденники, спогади і книжки, щоб зафіксувати знакові думки й події — для себе самих і для нащадків.



Густав Клімт, «Прагнення щастя знаходить втіху в поезії», 1901 рік

У середньовіччі поширеним літературним кліше був топос скромності: автор формульно перепрошував читача, що він, недостатньо освічений, нездібний у писанні й недостойний високої теми, таки взявся за перо. Виправданням слугувало те, що інакше всі описані події потонули б у мороці забуття — а цього не можна дозволити. Навіть невдалий похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців у 1185 році стає приводом для героїчної поеми «Слово о полку Ігоревім» — і незалежно від того, чи справді текст написаний наприкінці XII століття, чи на початку XIX, вибір історичного тла та художньої форми засвідчує актуальність зображених подій для тогочасного суспільства. Те, що в сучасному каноні «Слово» посідає місце однієї з найвизначніших пам'яток давньої літератури, потверджує важливість цієї пам'яті для нас як спільноти. Основний задум твору полягає в описі не самих подій походу, а того, як цей похід змінив світогляд князя Ігоря — від свавільного гніву до розуміння об'єднавчої ролі держави. (До речі, саме популярністю «Слова о полку Ігоревім» пояснюють негативне зображення кочових народів в українській літературі XIX століття. Такі-от перипетії історичної пам'яті).

Топос скромності поступово перестав бути загальнообов'язковим місцем у літературному тексті, але острах забути щось, важливе для спільноти, лишався потужним рушієм творчості. Автор латиномовної поеми «Дніпрові камени» (1618) Іван Домбровський жахається історичного безпам'ятства й розпачливим вигуком засуджує сучасників, що забули своє коріння:

*В чорному мороці безвісти зникла
Предків умілість, бо що на папір не покладено — гине.
Тож і про Кия вже майже забуто, а те, що відомо,
Ніч мовчазна поглинає. Ми прадідів власних забули!..*

Страхом наповнює невисловленість, «безсловесна тьма», що поглинає колишню велич: «Та найславетніші подвиги прадідів наших сховала / Темінь безмовна».

Особливе пошанування в дискурсі українського бароко здобувають ті, хто зафіксував події минулого, не давши їм потонути в «теміні безмовній». У «Патерику Печерському» 1661 року — адаптованій до нових читацьких запитів редакції середньовічного тексту — сказано: «Явив Господь у руській нашій землі, у Печерському святому монастирі, преподобного отця нашого Нестора, що просвітив наші очі, для нашої користі і на славу Божу написав нам про початки нашого руського світу, не лише зовнішнього, а насамперед внутрішнього і духовного».

Нащадкам козацької старшини ніколи було горювати — доводилося щось робити, аби не розчинитися в імперському морі, й українська література зробила, що змогла.

Ідеологи Російської імперії за Петра I зображали свій час як вихідний пункт, а попередні події оголошували або несправжніми, або принаймні неважливими. У їхніх очах усе, що було раніше, поставало як ентропія, безчасся, невігластво й хаос, а тому підлягало забуттю (це згодом вони збагнули, що можна просто поцупити і привласнити українську історію, щоб додати собі давності, а на той час годилося й так).

Українським же авторам така негація минулого не була властива. У 1728 році з нагоди 80-річчя Хмельниччини в Києво-Могилянській академії ставлять драму «Милість Божа». Невідомий автор порівнює Богдана Хмельницького з Мойсеєм: в алегоричній третій дії Україна звертається з молитвою до Господа і просить стати для козацького гетьмана «столпом кріпості», як колись для провідника богообраного народу. Випереджаючи ваше питання про зіставлення Хмельницького з Мойсеєм у контексті «возз'єднання з Московією», відповідаю: ні, про це тоді не йшлося. Свого часу Леся Українка, котру аж ніяк не можна запідозрити в симпатіях до Росії, також розвивала паралель між повстанням Богдана Хмельницького та виходом з єгипетського полону під проводом Мойсея. У вірші «І ти колись боролась, мов Ізраїль» (1904) перекинуто місток між старозавітною історією та добою Гетьманщини. Поетка апелювала до часів, коли «знялась високо Богданова правиця», порівнюючи козацького ватажка з Мойсеєм: «Ти переміг, Богдане. / Тепер твоя земля обітованна». Якою важливою була доба Хмельниччини на початку ХХ століття, у передчутті й у розпалі визвольних змагань, засвідчує поява 1919 року однойменної п'єси «Милість Божа» Людмили Старицької-Черняхівської, подруги Лесі Українки, що створила своєрідний ремейк барокової драми.

Кожне покоління митців визначає важливі для себе події не лише в сьогоденні, а й у минулому — і пише про них. ХІХ століття минуло під знаком переживання і проживання національної трагедії ліквідації Гетьманщини, знищення Запорозької Січі, розбрату поміж козацькою старшиною та асиміляції української шляхти. Тому канонічними текстами стали «Енеїда» Івана Котляревського та Шевченкові розпачливі рядки про те, що минула давня слава:

Грає кобзар, приспівує,

*Вимовля словами,
Як москалі, орда, ляхи
Бились з козаками...
Грає кобзар, виспівує —
Аж лихо сміється...
«Була колись гетьманщина,
Та вже не вернеться».*

Пантелеймон Куліш нарікав, що з національної трагедії такого масштабу мала постати не бурлескно-травестійна поема, а власна «Іліада», співмірна за епічністю й героїзмом із масштабами втрат: «Як появился Котляревський із своїм Енеєм, усі зареготали щиро, що який-то справді чудний той простий люд український... Зареготали, і той регіт був — найстрашніша проба нашому писаному слову українському. То було все одно, як родиться дитина серед п'яних баб... Тим реготом над Енеїдою мало-мало не згубили самі земляки свого ж новонародженого слова».

Власна «Іліада» в певному сенсі таки з'явилася: 1907 року Леся Українка завершила драматичну поему «Кассандра», місце дії якої — обложена Троя напередодні падіння. Окрім інших конотацій твору, не можна не припустити й діалогу з поглядами Куліша, який для поетки певний час був літературним кумиром. Та й Микола Зеров визнавав, що вавилоняни і єгиптяни в Лесі Українки мають сучасну психологію, а її американські пуці, середньовічна Іспанія, Рим і Єгипет — це більш-менш прозорі псевдоніми рідного краю.

Чому саме перелицьована «Енеїда» стала *magnum opus* про знищення Запорозької Січі — питання складне. Можливо, тому що «Іліада» — це про руїни минулого, хоч і героїчні. А «Енеїда» — таки про нове життя. Нащадкам козацької старшини ніколи було горювати — доводилося щось робити, аби не розчинитися в імперському морі, й українська література зробила, що змогла: бодай так постулювала свою виразну окремішність, національну своєрідність і непересічність. Про це красномовно свідчить наявність «словничка малозрозумілих висловів» уже в перших виданнях Котляревського й Гоголя. Необхідність перекладу слів з «малоросійської» «великоросійською» говорила сама за себе: ми різні, і вам нас без словника не зрозуміти, хоч як ви це заперечуйте.

Після Котляревського — а ще більше після Шевченка — тема козацтва стала не просто найпопулярнішою в українській літературі, а фактично єдиною, якщо не брати до уваги тогочасне селянське життя. Так тривало довго: від першого історичного роману «Чорна рада» Пантелеймона Куліша до численних графоманських текстів «про вікопомну героїку Запорозької Січі» а-ля Адріан Кащенко, коли у двері вже гупав модернізм.

Зрештою, література як мистецтво пам'яті свідчить більше про того, хто згадує, аніж про згадуване.

Й ось нарешті модерністи, окрім інших своїх революцій, розчахнули скриню національної пам'яті й випустили з неї голоси історичних епох — різних, не лише козацької. Про первісність писав Олег Ольжич, археолог за фахом; античність відгукувалася «професорові-латиністу» Миколі Зерову; ранні християни стали прообразами для творів Лесі Українки; княжі часи надихали поетку «празької школи» Оксану Лятуринську; Євген Маланюк створив власний образ козацької України; XIX століття стало джерелом ідей для белетризованих біографій Віктора Петрова. Паралельно з розбудовою української державності настав час для вибудовування історичної тяглості.

Для радянських «інженерів людських душ» (так 1932 року Сталін назвав пролетарських письменників) збереження пам'яті було абсолютно неактуальною проблемою. Більшовицька влада активно міфологізувала хіба що власний прихід до влади та героїчну боротьбу з нацизмом, створюючи фейки про боярську вузькоколіїку, «молоду гвардію» і таке інше. Давніше минуле було під забороною — не до осмислення минулого людям, котрі замахнулися «знищити весь світ», як співалося в «Інтернаціоналі».

А 1968 року стався справжній вибух — одночасно вийшли друком три знакові історичні романи: «Диво» Павла Загребельного, «Мальви» (перша назва — «Яничари») Романа Іваничука, «Посол Урус-шайтана» Володимира Малика. Історична проза стала простором свободи для письменників, можливістю бодай завуальовано й цензуровано, але вголос промовити: ми пам'ятаємо своє минуле. Відтоді й досі вона нерідко стає метафорою для обговорення проблем сьогодення. Іще один парадокс пізньорадянської історичної прози полягав у тому, що література, з огляду на свою фікційну природу, менше потрапляла під цензурні обмеження, а тому ставала джерелом «правди» на противагу заідеологізованої науки, якій ніхто вже не вірив. Можливо, саме через це чимало людей досі читає історичний роман (або дивиться історичне кіно) як реалістичний зліпок з минулого, забуваючи про художність мистецтва і творчу свободу автора.

У літературі незалежної України особливо цікаво спостерігати, яких мистецьких форм набуває пам'ять. До прикладу, роман «Танго смерті» Юрія Винничука критикували за недотримання історичної достовірності: мовляв, не могли в довоєнному Львові та під час Другої світової війни дружити четверо хлопців — українець, поляк, німець і єврей, батьки яких були бійцями армії УНР і загинули 1921 року під Базаром. Але з погляду Винничукового художнього світу та

суспільних відносин 2010-х мало бути саме так. Бо, зрештою, література як мистецтво пам'яті свідчить більше про того, хто згадує, аніж про згадуване.

Що вже й казати про жанр альтернативної історії як спосіб поррахунків із минулим. В українській літературі є ціла плеяда авторів (Василь Кожелянко, Олександр Ірванець, Петро Яценко, Дмитро Шурхало, Наталка Сняданко), котрі працюють у жанрі «а все могло бути інакше». Власне, кожен погляд на минуле із сьогодення — почасти альтернативний, він належить своїй добі та зумовлений життєвим і читацьким досвідом автора. Утім, іноді жартівливі пророцтва починають утілюватися. Як казав Оскар Вайлд, не мистецтво наслідує життя, а саме життя починає наслідувати літературу. Спершу письменники своїм поетичним візіонерським оком бачать, як переможені у війні росіяни тікають аж за Урал (у романі «Дефіляда в Москві» Василя Кожелянка) або як бій під Крутами обертається не українськими Фермопілами, а початком успішного контрнаступу, що дає змогу вигнати більшовиків із нашої землі (у романі «Харків 1938» Олександра Ірванця). А потім ці візії потроху втілюються. Хто зна, чи аж така це фантазія?

Текст створено за підтримки проєкту Оксфордського університету «Нові горизонти науки й релігії у Східній Європі», профінансованого фондом Джона Темплтона (The John Templeton Foundation). Думки, висловлені в тексті, належать авторові й не обов'язково збігаються з поглядами фонду.

The creation of this text was supported by the University of Oxford project 'New Horizons for Science and Religion in Central and Eastern Europe' funded by the John Templeton Foundation. The opinions expressed in the publication are those of the author(s) and do not necessarily reflect the view of the John Templeton Foundation.

ОЛЬГА ПЕТРЕНКО-ЦЕУНОВА

5 ВЕРЕСНЯ 2022

Warning: count(): Parameter must be an array or an object that implements Countable in </home/kairosbo/verbum.com.ua/www/wp-includes/post-template.php> on line 284